

ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САРАПТАМАЛЫҚ-ШОЛУ ЗЕРТТЕУЛЕР ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОБЗОРНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.

*филология ғылымдарының кандидаты,
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*

Бигалиева, Б.

*«5В012100 – Қазақ тілінде оқытпайтын
мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті»
мамандығының 3 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

СЫРБАЙ МӘУЛЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҚАЙТАЛАМА БІРЛІКТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түйін

Қайталама – сөз әсерін, айтар ойды күшейте түсу үшін бір сөзді немесе сөз тіркесін бірнеше мәрте қайталап қолдану тәсілі. Мақалада С. Мәуленов өлеңдеріндегі қайталама сөздердің стильдік қызметі талданады. Ақын өз өлең жолдарында қайталаманы қолдана отырып, оқырман-дарына сөздің құдіретін көрсете білген.

***Кілт сөздер:** қайталама түрлері, бейнелілік, стильдік тәсіл.*

1 Кіріспе

Шығарма тілінің көркемдік ерекшелігін көрсететін амалдардың бірі – қайталама. Мақсаты – жеткізейін деген ойды бірнеше мәрте қайталау арқылы санаға қондыру. Қайталау – көрнекті сөз айшығы. Ақын жазушыларымыздың қайталаманы қолдана отырып, халқымыздың сөз шеберлігін, қазынасын қаншалықты игергені осы әдіс-тәсілге байланысты болып келеді.

Қайталамалар туралы зерттеу еңбектерінің көбі тілдегі стилистикалық ерекшеліктерді, яғни қайталаманың парадигмалық сипатын ашуға арналған. Қайталаманы сөз қолданудың оңтайлы тәсілі ретінде қарастырған академик М. Серғалиев болды. Ол жазушы Ғ.Мүсіреповтің шағын проза-әңгімелеріндегі қолданылған қайталауларды «өзіндік дәстүрі бар тәсіл» деп бағалайды. Қайталама мәселесі профессор Б. Шалабайдың да еңбектерінде қамтылады. Ол қайталаманың көркем шығармадағы қолданысына ерекше талдау жасай келіп, оларды синтагмалық және сөйлем деңгейіндегі түрлерге саралайды. Сөйлем ішінде қайталану жиілігіне қарай оларды қос қабатты және үш қабатты қайталаулар деп бөледі. 1980 жылдардан бастап қайталамалар тақырыбына байланысты бірнеше диссертациялар жазылды. Олардың қатарына қайталамалардың лингвистикалық жүйесін қарастырған О. Бүркітовтың докторлық диссертациясын айтуға болады. Қайталамалардың лингвостилистикалық табиғатын қарастырған О. Бүркітов: «Прозалық мәтінде қолданылмайтын, қолданылса да поэтикалық мәтіндегідей актив қызметке ие бола бермейтін қайталамалар түрі бар. Олар – дыбыстық қайталамалар. Әдетте, дыбыстық қайталамалардың кеңінен қолданатын ортасы – өлең өрімі», – деп олардың қолдану аясын дөп басады [1].

Қайталама – әрі әдіс, әрі айшық, яғни лингвистикалық категория. Әйел-ақындар поэзиясындағы қайталамалар өлеңнің көркемдігін, эмоциялық, эстетикалық әсерлілігін арттыруға ықпал етеді, лирикалық туындының әдемілігін, мазмұндылығын күшейте түсу мақса-

тында жұмсалады. Қайталамалардың түрлері – әйел-ақындардың поэзиясында көптен кездеседі. Ақындар не айтқысы келсе, сол ойын қарапайым жай сөйлемдерді қайталамалар арқылы бірнеше рет қайталап, бүкіл іс-оқиғаның құбылысты суреттеудегі мақсатына сай белгілі бір жүйеге құраған [2].

Әдебиет теориясын сөз етуші З.Қабдолов ажарлау деп атаған көріктеу амалына жататын бірінғай дауыссыз немесе бірінғай дауысты дыбыстардың өлең жолдарында қайталануына, сондай-ақ өлең жолында түбірлес сөздердің қолданылуына қатысты дыбыстар гармониясын береді, – деп ой түйеді [3].

2 Материалдар мен әдістер

Фигураның бір түрі – қайталау сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәрте қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу мақсатында қолданылады. Олардың мынадай түрлері бар:

- жай қайталау;
- еспе қайталау;
- анафора;
- эпифора.

Жай қайталау – мұнда ақынның бір ұғым қалыптастырғысы келіп, бір сөзге ерекше акцент жасап, бірнеше жерде арнайы қайталап отыру.

Еспе қайталау – мұнда ой мен сыр шынында да бір түрлі есіле түйдектеп келеді де, алдыңғы ұғымның аяғы соңғы ұғымның басына қайталана көшіп, өлеңге әсем әуез, әдемі әсер дарытқандай болады.

Анафора – мұнда өлеңнің әр жолы немесе әрбір ой ағымы бір сөзден басталып отырады.

Эпифора – мұнда өлеңнің әр жолының соңындағы немесе әрбір ой ағымының аяқ жағындағы бір сөз бірнеше рет қайталанып отырады [3].

Лексикалық анафора мен эпифора С.Мәуленовтің өлеңдерінде ерекше орын алады. Лексикалық анафора мен эпифора – қайталама түрлерінің ішіндегі ең толымдысы, қызмет ауқымы орасан кең болып келетіні және әдеби тілдің стиль түрлерінің барлығында дерлік қолданылатыны. Өлеңнің мазмұнын аша түсетін, әр түрлі сипаттағы іс-әрекеттерді бір арнаға жинақтайтын, ең алдымен, бір жайтқа ерекше назар аударуды көздейтін лексикалық анафора мен эпифора поэтикалық мәтіндерде жиі қолданылады. Лексикалық қайталамалар қазақ тіл білімінде қалған қайталама түріне қарағанда көбірек зерттелген түрі болып саналады.

Анафора да, эпифора да көркем тілдегі жалпы қайталауға қойылатын шарттарға бағыныңқы. Жай қайталауда ақын сөйлемнің әр жолын қайталап айту арқылы сол сөзге, дұрысын айтқанда, сол сөздің мәніне оқушылардың көңілін аударуды мақсат етсе, анафора, эпифораларда бір сөзді сөйлемнің басында не аяғында қайталау арқылы сол мақсат орындалады. Мұнымен қатар жай сөздерде де, нәрсенің әсерін күшейту үшін де бір сөзді қайта-қайта айтулар болады. Мысалы: «Көре-көре көсем, сөйлей-сөйлей шешен болар» немесе біреуге арнай сөйлегенде де қайталау әдісін қолданады.

Көркем мәтінде қолданылатын лексикалық анафора мен эпифора шартты түрде үшке топтастырылады:

- көркем мәтінде таза стильдік қызмет атқаратын лексикалық анафора мен эпифоралар;
- көркем мәтінде аралас қызмет атқаратын лексикалық анафора мен эпифоралар;
- көркем мәтінде құрылымдық-композициялық қызмет атқаратын лексикалық анафора мен эпифоралар.

Лексикалық анафора мен эпифоралардың қайталама ретінде сан алуан түрлері бар: дистантты, контактілі, сатылы, көп сатылы, саңылаулы, тұйық, семантикалық, күшейткіш қайталамалар. Ақын қаламынан туған образды, соны тіркестерде сөз де тіптен тың, мағына-

лық жаңа реңке ие болуы мүмкін. Яғни, сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап көркемдік жасап үйлесімге келтіретін тіл байлығының көріктеу құралдары, тәсілдері бар.

Ақын-жазушылар қайталауды өзінің таптық идеясын үндеу үшін қолданады. Өзінің сол нәрсеге қатысын көрсетеді. Бірақ сөзді қайта-қайта айтумен оқырманды әсерлендіреді.

3, 4 Нәтижелер мен талқылау

Сүйдім сені, сүйдім сені беріліп,

Сүйдім сені көз жасымен егіліп.

Сүйдім сені таңғы самал жел болып,

Сүйдім сені тамшы болып төгіліп.

Сүйдім үнсіз қап-қараңғы аспандай,

Сүйдім тілсіз, қатып қалған тастардай.

Сүйдім бұлттай мең-зең болып сіресіп,

Тұрып қалған көздерінен жас тамбай.

Сүйдім сені жаңбыр күткен даладай,

Сүйдім сені ұлын күткен анадай.

Ертелі-кеш көк теңізге телміріп,

Сүйдім сені толқын күткен жағадай (С. Мәуленов «Сүйдім сені, сүйдім сені»).

Ақын *сүйдім сені* деген сөзді бірнеше рет қайталау арқылы, анафора тәсілін пайдалана отырып өлеңнің қуатын арттырып, әрлендіре түскен. Ол өзінің махаббатын табиғатпен теңестіріп, сүйіспеншілікті, сезімді шебер суреттейді. «*Сүйдім сені*» сөзі табиғат, құбылыс атауларының бәрімен тіркесіп, бірде тура, бірде ауыспалы, астарлы мағынада қолданылады. Сол арқылы ол оқырмандарға өзінің шексіз махаббатын қайталау арқылы әсерлі жеткізе білген.

Күй жатыр көк орманда буырқанған,

Күй жатыр найзағайда бұлтты жарған,

Күй жатыр толқынында теңіздердің,

Күй жатыр шертушісін күтіп алдан (С. Мәуленов «Күй»).

Бұл өлең жолдары анафора тәсілі арқылы жасалып ақынның қазақтың күйінің киелі әрі құрметті екенін бар жұртқа паш ету мақсатында айтылған. Қай уақытта болмасын, қанша ғасыр өтпесін қазақ үшін күй мәңгі мұра ретінде қалады. Сол себепті ақын оқырмандарға сол ойын жеткізу үшін осы анафоралық қайталауды тиімді пайдаланған.

Жауынгермін *құшағымда*

Керілген көк, кең дала.

Дауылды ермін, *құшағымда*,

Еркін ескен жел ғана.

Жерге болмас шек *десе де*,

Жерге сыймас бұл кегім.

Аспанда шек жоқ *десе де*,

Сыймас оған жүрегім (С. Мәуленов «Жауынгермін құшағыда»).

Өлең жолдарындағы «*құшақ*» сөзі (құшақ: 1. екі қолдың ішкі жағын қамтитын адамның алдыңғы иіні; 2. мейірім, шапағат) тура және ауыспалы мағынаға ие болып өлең жолдарының бейнелілігін арттыра түскен.

Ақын бұл өлең жолдарында эпифораны қолдана отырып, жауынгердің қолындағы күшін әсірелеп, оны кең даламен салыстырған. Ондағы айтпақ ойы батырдың кек өлімге де баратыны жайлы. «*Құшағымда*» сөзін бірнеше мәрте қайталай отырып ақын батырдың кең құшағын суреттеп отыр.

Қасымда Дон *толқиды*,
Алыста Сыр толқиды.
Жүректе күй әрқилы,
Жүректе жыр *толқиды* (С. Мәуленов «Жақында жайылып жүр»).

«Толқиды» сөзін бірнеше рет қайталау арқылы ақын эпифора қайталауын пайдаланып отыр. Бұл өлең жолдарында ақын Дон өзенінің сұлу келбетін, толқыған толқынын күйге теңеп отыр. Жүрек толқығандай Дон да толқиды.

- *Айтпашы, әке, айтпашы, әке*, барлығын,
Кең дүниенің көрдім біраз тарлығын.
Бала кезгі ертегіңді сағындым,
Соны естіп келді енді қалғығым (С. Мәуленов «Әке алақаны»).

Ақын баланың әкеге деген сағынышын жай қайталау арқылы көрсетіп отыр. Бұнда әкемен өткен балалық шақтың ең сүйікті сәттерін еске алып, балалық кезге оралу сағынышын көрсетіп отыр.

Мұнда ол *қалай келді, қалай келді*,
Қимылсыз тас төбеге қарай берді.
Біртіндеп әлсіреген денесіне,
Жалындай өмір қаны тарай берді (С. Мәуленов «Өлмес өмір»).

Бұл өлең жолдарында жаудың қолына түскен жауынгерді суреттеп отыр. Сондағы қалай ғана қолға түсіп қалдың деген өкінішін жай қайталау арқылы түсіндіріп отыр. Бұнда өкініш пен қайғы тербелісі жайлы айтылған.

Шақырып күреске бар ызалы елді,
Жазды ол, жазды, жазды, жаза берді.
Ұшқыр ой, жүйрік қалам, өмірге өрлеп,
Уақыттың кемесімен оза берді.

Ұйқыдан соң –
Жапырақпын
Жаңбыр шайып жаңарған.
Ұйқыдан соң –
Көк айдынмын
Ұзақ ұшып, көліне кеп дем алған.
Ұйқыдан соң –
Көк айдынмын
Мөлдіреген шайқалып.
Ұйқыдан соң –
Дауыл өткен,
Жауын өткен
Менде дала қалпы бар (С. Мәуленов «Ұйқыдан соң»).

Ақын еспе қайталау арқылы өзінің ұйқыдан соңғы кезеңін суреттеп отыр. Өзінің ұйқылы кезеңін табиғатпен теңеп, әсерлі ету үшін еспе қайталауды қолданып отыр. Бұл өлең жолдарында өзін дауылға теңеп, оқырмандарын ерекше әсерге бөлеген.

5 Қорытынды

Түйіндей келгенде, қайталау ақынның өлеңдерінде молынан қолданылып, ерекше стильдік қызметке ие болған, әсіресе айтылмақ ойды санаға қондырып, өз оқырмандарын ерекше эстетикалық әсерге бөлеу қызметіне ие болған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Есіркепова К.Қ. 1960-80 жылдардағы әйел-ақындар поэзиясының тілі (Ф. Оңғарсынова, М. Айтқожина, А. Бактыгереева, Қ. Ахметова шығармалары негізінде). – Монография. – Қостанай: ТОО «Центрум», 2010. – 153 б.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
- 3 Бүркітов О. Қазақ тіліндегі қайталамалардың лингвистикалық жүйесі. Фил.ғыл. док...дисс. – Алматы, 2001. – 292 б.

Материал редакцияға түсті: 03.05.2019

БЕКБОСЫНОВА, А.Х., БИГАЛИЕВА, Б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЕДИНИЦ ПОВТОРЕНИЯ В СТИХАХ СЫРБАЯ МАУЛЕНОВА

Повторение – это способ многократного использования одного слова или словосочетания для усиления значения слова и высказывания. В статье анализируется стилистическая функция повторов в стихах С. Мауленова. Поэт использовал слова «Повторение» в своих стихах, чтобы показать своим читателям силу слова.

Ключевые слова: виды повторений, образность, стилистический метод.

BEKBOSSYNOVA, A.KH., BIGALIEVA, B.M.

USE OF REPETITION UNITS IN VERSES OF SYRBAY MAULENOV

Repetition is a way to reuse the same word or phrase to enhance the meaning of a word and utterance. The article analyzes the stylistic function of repetitions in verses of S. Maulenov. The poet used the word «repetition» on his poems to show his readers the power of the word.

Key words: types of repetitions, figurativeness, stylistic method.

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова, А.Х.

*филология ғылымдарының кандидаты,
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
қауымдастырылған профессоры*

Калиева, А.

*«5B011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
мамандығының 2 курс студенті,
Ө. Сұлтангазин атындағы ҚМПУ,
Қостанай, Қазақстан*

АҚЫЛБЕК ШАЯХМЕТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Түйін

Мақал-мәтелдер – халық даналығының қайнар көзі. Олар ғасырлар бойы қалыптасып, сол халықпен бірге жасап, біте қайнасып кеткен дүние. Мақалада Ақылбек Шаяхметов туындыларындағы мақал-мәтелдердің стильдік қызметі талданады.

Кілт сөздер: мақал-мәтел, бейнелілік, тұжырымды ой, стильдік ерекшелік, халық даналығы.

1 Кіріспе

Халық өнерінің бірі де бірегейі – мақал-мәтелдердің көркемдік қуаты сан алуан. «Сөздің көркі – мақал», – деп халқымыз мақал-мәтелдің құдіретіне аса жоғары баға берген. Мақал-мәтелдердің көкжиегі өте кең, әрі тақырыптар мазмұны ауқымды. Олар адамды жақсылық пен ізгілікке жетелеп, мәнді, мазмұнды ойлар арқылы тәрбиелейді.